

Мікалай Прыгодзіч
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

«ВЯЛІКІ СЛОЎНІК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ» Ф. ПІСКУНОВА ЯК СПРОБА ЛІТАРАТУРНА-МОЎНАЙ КАДЫФІКАЦЫІ ПАЗАСЛОЎНИКАВАЙ ЛЕКСІКІ НА ПАЧАТКУ ХХІ ст.

Выхад з друку адзначанага слоўніка стаў сапраўды эпахальнай з’явай у гісторыі беларускай лексікаграфіі [5]. І не толькі таму, што гэты найбуйнейшы збор беларускай лексікі (223 тыс. слоў) грунтуецца на прадстаўнічым электронным корпусе, які ўключае звыш 70 млн. словаўжыванняў з больш як 2 300 крыніц. Як адзначае прафесар Г. А. Цыхун, «слоўнік мае рэпрэзентацыйны характар, паколькі адлюстроўвае наяўны стан сучаснай мовы, а не з’яўляецца рэалізацыяй інтуітыўных крытэрыяў і суб’ектыўных уяўленняў пра тое, якой павінна быць беларуская літаратурная мова» [8, с. 72]. Аднак апошнія выказванні паважанага рэцэнзента слоўніка патрабуе пэўнай карэкціроўкі.

Як вядома, беларуская лексікаграфічная практыка на працягу ХХ і пачатку ХХІ ст. развівалася ў непарыўнай сувязі з патрабаваннямі савецкай (расійскай) лексікаграфіі, ні на крок не адыходзячы ад усталяваных канонаў. І таму ў абсалютнай большасці слоўнікаў літаратурнай мовы мы не знойдзем нават намёку на правамоцнасць уключэння ў рэестравую частку слоў дыялектнай лакалізацыі, індывідуальна-стылістычных наватвораў і інш. Увогуле ж праблема лексічнай унармаванасці мовы мае даўнюю гісторыю, асабліва калі ўлічыць, што новая (сучасная) беларуская літаратурная мова фарміравалася ў другой палове ХІХ – першай чвэрці ХХ ст. на аснове вусна-гутарковага (дыялектнага) маўлення. І зусім не выпадкова яшчэ ў 1914 годзе пісаў Максім Гарэцкі: «Увага! Калі ёсць гдзе ў кутках Беларусі слова на «вышэйшае» («отвлеченное») паняцце (Гродзеншч.: летуець – мечтатъ) ці добры тэхнічны тэрмін і г. д., каторых ніжэй сабе йшчэ і ня ведаюць усе беларусы, дык іх варта ўвясці ў нашу літэрат. мову... А калі для аднаго якога паняцця ў нас ёсць два ці некалькі, ужываць такое, каторае, можна думаць, вядома большай частцы беларусоў. Так патроху ў нас выкуецца аднародная мова, мова літэратурная!» [2, с. 56–57]. Некалькі пазней прыблізна гэтак жа разважаў і Уладзімір Дубоўка: «... у літаратурнай мове варта ўжываць усякае слова жывой народнай гаворкі, што распаўсюджана на ўсёй беларускай тэрыторыі, а таксама словы, якіх хоць і няма ў сярэднебеларускіх гаворках, яе якія вядомы на астатняй беларускай этнаграфічнай тэрыторыі» [3].

На першых этапах станаўлення беларускай літаратурнай мовы дыялектныя словы, асабліва сярэднебеларускіх гаворак, актыўна і паслядоўна замацоўваліся ў лексічнай сістэме і сталі яе нацыянальна-адметнай асновай. Аднак у далейшым працэс запазычвання лексічных сродкаў з жывых народных гаворак прыпыніўся, чаму ў немалой ступені паспрыяла загання практыка размежавання слоў на «агульналітаратурныя» (кадывікаваныя) і «дыялектныя» або «абласныя». І гэта пры тым, што ў мове мастацкай літаратуры пісьменнікі па-ранейшаму актыўна выкарыстоўвалі «свае», з маленства вядомыя словы. Гэтая «нармалізатарская» дзейнасць беларускіх лексікаграфоў, напрыклад, стала прадметам ажыўленай дыскусіі пасля выхаду ў 1986 годзе рэцэнзіі Пётры Садоўскага «Час одуму. Да выхаду 5-томнага Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (Полымя, № 5), у якой навукоўца паказаў неправамернасць аднясення да «абласных» і «размоўных» такіх адметных беларускіх слоў, як *прыхамаць* (І. Навуменка), *нямоглы* (А. Адамовіч), *выштукаваны* (А. Яскевіч), *жахнуцца* (К. Кірзенка), *розгалас* (М. Лужанін), *дабрыня* (У. Караткевіч), *някідкі* (І. Навуменка), *зіхоткі* (В. Быкаў) і г.д. пры наяўнасці адпаведнага аўтарскага кантэксту. Аднак адзначаная дыскусія, на жаль, сітуацыю ніякім чынам не змяніла. І, відаць, яшчэ б доўга працягвалася адзначаная практыка, калі б у беларускую лексікаграфію не прыйшоў (а хутчэй: імкліва ўварваўся!) Фёдар Антонавіч Піскуноў.

Выдадзены ў пачатку 2012 года ў выдавецтве «Тэхналогія» накладам у 20 (!!) экзэмпляраў «Вялікі слоўнік беларускай мовы» менавіта і стаў той доўгачаканай і рэальнай спробай практычнага вырашэння праблемы лексічнай нармалізацыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, ажыццявіць якую ніяк не адважваліся акадэмічныя лінгвісты.

У прадмове да свайго слоўніка Ф. Піскуноў адзначае: «Нароўні з граматычнай класіфікацыяй спадарожнай задачай аўтара было істотнае пашырэнне рэестру як за кошт уліку лексікі новых рэалій, так і за кошт максімальнага ахопу даўнейшых здабыткаў жывой мовы, большасць з якіх да гэтага часу фактычна не мела доступу ў слоўнікі ўніверсальнага тыпу і месцілася ў «запасніках» – дыялектных зборніках і слоўніках. Такі штучны падзел – вынік зацяглай практыкі змагання з лексікаграфічнай варыянтнасцю і канструявання «правільнай» беларускай мовы з жорсткімі нарматыўнымі ляшчоткамі дзеля рэалізацыі ідэалагічных канцэпцый ці навукова-ведамасных устаноў – груба сказіў натуральнае эвалюцыйнае развіццё мовы, прывёў да шматлікіх дэфармацый» [5, с. 5]. Пры гэтым аўтар хоць і ўводзіць у слоўнік знач-

ную колькасць такіх пазалітаратурных слоў, тым не менш лічыць, што «абгрунтаваная нармалізацыя словаўжывання і рэlevantная семантычная атрыбуцыя слоўнага складу магчымыя толькі на этапе істотнага пашырэння функцый беларускай мовы і намнажэння колькасці актыўных карыстальнікаў да пераважнага ці, прынамсі, парытэтнага ўзроўню» [Тамсама].

З другога боку, Ф. Піскуноў выдатна разумеў, што яму аднаму зрабіць гэта ўжо не выпадала (аўтар слоўніка памёр 5 красавіка 2013 г.). Таму ў апошні перыяд свайго жыцця ён актыўна «прабіваў» (інакш, відаць, і не скажаш) ідэю стварэння рэспубліканскай Арфаграфічнай камісіі, прычым, як ён лічыў, яна павінна быць толькі пры Савеце Міністраў Беларусі. І яго можна зразумець, паколькі менавіта арфаграфічнае «аблітаратурванне» ўводзіць тую ці іншую лексічную адзінку ў агульна-народны ўжытак, надаючы ёй узуральна-нарматыўны статус. Аднак у гэтыя дні ўжо спаўняецца цэлы год, як прынятае ў Нацыянальнай акадэміі навук рашэнне аб стварэнні такой камісіі так і не выканана.

У сваім слоўніку Ф. А. Піскуноў не выпадкова першачарговую ўвагу надаў дыялектнаму багаццю беларускай мовы, паколькі лічыць, што «наспеў і пераспеў час эклезіястаўскага «збірання камянёў»: адшукаць, зафіксаваць, уратаваць ад знікнення ўсё ацалелае з моўнага багацця без надання чорных пазнак «разм.», «абл.», якія часта атрымлівала беларускае слова па шаблонах рускамоўных лексікаграфічных крыніц» [5, с. 5]. І гэтых пазнак у слоўніку мы не знойдзем, паколькі і сапраўды сённяшнія народныя гаворкі істотна «абруселі», сталі ўспрымацца як вынік беларуска-рускага змешанага маўлення. Лексікограф лічыць, што многія з такіх слоў павінны мець «больш мяккую атрыбуцыю» і «маглі б ужывацца ў стылістычна афарбаваных кантэкстах». У слоўніку такія словы пазначаны зорачкай (*адале, адалець, апівоха, гзымс (прымурак), дазваленне, замятуха (мяцеліца; трывожны стан, хваляванне), каўняроўка, наўсягды* і інш.).

Адметнай рысай слоўніка з'яўляецца і фіксацыя ў рээстравай частцы пэўнай колькасці новых слоў-рэалій і аўтарскіх наватвораў. На думку Ф. Піскунова, «словатворчасць носьбітаў беларускай мовы, ад майстроў прыгожага пісьменства да пачаткоўцаў, – гэта рухавік яе развіцця, прыцып жа «няма ў слоўніку – абыдземся іншым» – першы крок да закасцянення і заняпаду» [5, с. 6]. Адзначым, яшчэ ў 1997 годзе на канферэнцыі ў БДУ аўстрыйскі беларусіст Герман Бідэр заўважыў, што «развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы ... павінна выходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і па-

шыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў і, толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запазычанняў з іншых моваў» [1, с. 5]. Зразумела, Ф. Піскуноў пры ўсім сваім жаданні не змог бы адлюстраваць усю наяўную ў сучасным беларускім пісьменстве індывідуальна-аўтарскую лексіку, але тыя словы, што трапілі ў электронны корпус яго слоўніка, апрабіраваны ў рээстравай частцы (агнявей, бабранятка, боска-ідэальны, брудавознік, бурапена, бурапенны, даверліва-крыштальны, жальбатужна, залёсіць, злоўмільны, кадэбэшны, карміцелька-паіцелька, мілавочна, небазор, небакрай, песнябай, сонцалісты, сонцавей, сонцатканы, часапісец, хуткаечны, штослова, яснацвет і інш.). Многія з гэтых слоў маюць стылістычную памету паэт.

Увогуле ж у навуковай літаратуры да сённяшняга часу агульнапрызнаным лічыцца палажэнне аб малаверагоднасці атрымання аўтарскімі наватворами статуса ўзуральных адзінак, паколькі ў большасці выпадкаў такія словы, «абслугоўваючы пэўны кантэкст, ... даную моўную сітуацыю, не прэтэндуюць на тое, каб замацавацца ў мове, увайсці ў агульнае ўжыванне» [4, с. 65]. Аднак, на нашу думку, такое катэгарычнае сцвярджэнне ўсё ж патрабуе істотнай карэкціроўкі, асабліва калі гутарка вядзецца пра моўную сітуацыю на пачатку XXI стагоддзя, тым больш гэта датычыцца такой параўнальна маладой сучаснай літаратурнай мовы, як беларуская.

Развіццё лексічнага саставу сучаснай беларускай літаратурнай мовы нельга ўявіць без аўтарскіх новаўтварэнняў, матывавальнай асновай якіх стаў уласнабеларускі матэрыял. І наўрад ці апраўдана лічыць гэтыя адзінкі вузкакантэкстуальнымі, разлічанымі толькі на аднамантны эфект. У свой час у гутарцы з аўтарам гэтага даклада прафесар А. Я. Супрун адназначна заўважыў, што калі ў літаратурнай мове пісьменніку не стае нейкага слова і ён яго стварае, то гэта ўжо і набытак самой літаратурнай мовы, запаўненне свабоднай лакуны ў яе лексічнай сістэме. Створаныя беларускімі пісьменнікамі словы-неалагізмы, за рэдкім выключэннем, гэта не моўна-гульнявыя аднадзёнкі, а сур'ёзная моватворчая праца, пераважная большасць такіх слоў патэнцыйна скіравана ў моўную практыку, паколькі ўтвораны яны «ў поўнай згодзе з правіламі беларускага словаўтварэння, яны семантычна выяўныя, зразумелыя часта нават без кантэксту» (Каўрус). Параўн., напрыклад: аднавульцы (на адной вуліцы), аднораз (адзін раз), капялюшысты, перадсонны, скарамоўка і скарамоўна, шчылніць (Ц. Гартны), абвеснены (У. Хадыка, З. Бядуля), абнядоліцца (Я. Купала), галініцца (Р. Барадулін), духмяніць (І. Кірэйчык), мазольна (М. Мятліцкі), прысуседзіцца

(Н. Гілевіч) і інш. У мове мастацкай літаратуры трывала асвоена ўтварэнне прыслоўяў ад назоўнікаў: азёрна, барыкадна, борна, вульна, калодна, шчупачна і да т. п. (Р. Барадулін), былінна (М. Рудкоўскі), блазотна (С. Гаўрусёў), канвеерна (Н. Гілевіч), бронзава (А. Пысін), музейна, траншэйна, траўна (Г. Пашкоў) і інш. Актыўна папаўняецца і такі, здавалася б, замкнёны клас слоў, як дзеясловы: нагурбіць, начэць, наземіць, нявесціцца, нядзеліцца, паарлець, падрабязіць, паплячэць, песніць, пабландыніцца, паджэншэніцца, ружыць, славянціцца, словасловіць і інш. Параўн. таксама: крынічыць (У. Дубоўка), одзіцца, верлібрыцца, абраманіцца (М. Шабовіч), сынец, травец, хмурыніцца, чумакаваць (Р. Барадулін), сякерыць, надорэміфасоліць (Н. Гілевіч), табуніцца (П. Панчанка) і інш. Беларускімі аўтарамі актыўна ўтвараюцца назвы адцягненай семантыкі, найперш на *-асць*: бурапеннасць (Л. Сільнова), буянасць (Л. Забалоцкая), бунтарнасць (П. Макаль), водарнасць (Г. Кляўко), арфазвоннасць, шатрыстасць (У. Дубоўка), плыннасць (Н. Гілевіч), грымотнасць, сыноўнасць (М. Арочка), баравіковасць (Ю. Свірка), настыласць (К. Камейша), вясновасць (А. Каско), чыстасць (А. Лойка), стрымгаловасць (А. Барскі), ангарнасць (Г. Булыка) і да т.п.

Вышэй прыведзеныя і шматлікія іншыя ўзоры аўтарскіх неалагізмаў, з аднаго боку, сведчаць аб сур'ёзным патэнцыяле такіх утварэнняў у беларускай мове, аз другога – значна ўскладняюць пытанне аб узуальным і аказіянальным статусе гэтых слоў. Асноўнай жа цяжкасцю ў магчымасці аднясення аўтарскіх неалагізмаў да ўзуальных адзінак з'яўляецца нераспрацаванасць крытэрыяў, паводле якіх тое ці іншае індывідуальна-стылістычнае слова можа лічыцца кадыфікаваным сродкам.

Нягледзячы на розныя погляды даследчыкаў аўтарскай неалагізацыі, перакананы, што індывідуальна-стылістычныя ўтварэнні павінны з максімальнай паўнатай адлюстроўвацца ў слоўніках і даведніках узуальна-нарматыўнай лексікі, няхай сабе на першым часе і з указаннем канкрэтных стваральнікаў. Дбайна сабраныя і адэкватна зафіксаваныя ў слоўніках аўтарскія неалагізмы здольныя і павінны стаць адной з важнейшых крыніц папаўнення і абнаўлення лексічнага саставу беларускай мовы на сучасным этапе яе гістарычнага развіцця, а сам пераход індывідуальна-аўтарскіх утварэнняў у разрад агульнаўжывальнай лексікі павінен успрымацца як цалкам заканамерная і мэтанакіраваная з'ява. І ў гэтай важнай справе «Вялікі слоўнік беларускай мовы» Фёдара Антонавіча Піскунова ўяўляецца надзвычай своечасовай і ўзорнай працай, скіраванай у будучыню беларускага слова.

Літаратура

1. Бідэр, Г. Шляхі развіцця лексікі беларускай літаратурнай мовы / Г. Бідэр // Беларуская мова ў другой палове XX ст.: матэрыялы Міжнар. навука. канф. – Мінск, 1998. – С. 5.
2. Гарэцкі, М. Развагі і думкі / М. Гарэцкі // Велікодная пісанка. – Вільня, 1914. – С. 56–57.
3. Дубоўка, У. Пра нашу літаратурную мову / У. Дубоўка // Узвышша. 1927, – № 2.
4. Лопатин, В.В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования / В. В. Лопатин. – М., 1973. – С. 65.
5. Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка / Ф. А. Піскуноў. – Мінск, 2012.
6. Прыгодзіч, М.Р. Індывідуальна-стылістычныя прыслоўі ў беларускай мове: асаблівасці словаўтварэння, функцыянальны статус / М.Р. Прыгодзіч // Весн. БДУ. Сер. IV. Філалогія. Журналістыка. Педагагіка. – 2013. – № 1.
7. Прыгодзіч, М.Р. Аўтарская неалагізацыя ў сучасных славянскіх мовах / М.Р. Прыгодзіч // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: Даклады беларускай дэлегацыі (XV Міжнародны з'езд славістаў). – Мінск, 2013.
8. Цыхун, Г. Новы слоўнік і старая праблема нормы / Г. Цыхун // Маладосць. 2012. – № 7. – С. 72.